

SAMERNA, SKATTEN OCH STATEN

1695 års skattereform

JESPER LARSSON

UNDER KARL XI:S TID skedde stora omställningar i samhället, varav förändringar i skattesystemen hörde till de mer påtagliga.¹ En av dessa skatteomläggningar berörde samerna inom lappmarkerna. Hur statens beskattning av samerna förändrats över tid och vad kronan ville uppnå med sin skattepolitik kommer jag att diskutera i denna text. I fokus står 1695 års skattereform och den genomgripande förändring av den samiska skatten som denna medförde. I en avslutande diskussion ska några av de långsiktiga förändringarna av skattereformen tas upp.

Hur har den statliga beskattningen av samerna förändrats under tidigmodern tid, och särskilt under perioden 1680–1700? Vilka syften hade staten med sin skattepolitik? Vilka konsekvenser fick detta för det samiska samhället? Förändringen kan bara förstås om man har den längre tidsbilden klar för sig. Texten tar därför sitt avstamp i den första kända beskattningen av samerna, den medeltida.

Undersökningen har några tydliga och viktiga begränsningar när det gäller beskattningen av samerna. För det första tar den bara upp hur den svenska kronan beskattade dem. Danmark–Norge och Ryssland beskattade också samer, men det berörs bara i begränsad omfattning. För det andra tas bara beskattningen i de sex så kallade lappmarkerna upp, från Åsele lappmark (före 1695 Ångermanna lappmark) i söder till Kemi lappmark i norr (se kartan på s. 72). Samer bosatta utanför dessa områden inom Sverige gränser behandlas inte. Inte heller den kyrkliga beskattningen tas upp. Den kyrkliga skatten betalades under mycket längre tid än den statliga skatten i natura. Den sista begränsningen är att tjänster som kronan krävde, som skjutsplikt, inte tas upp.

Varför beskattades samerna?

Den statliga skatten gav kronan en inkomst, men skatten som inkomstkälla överbetonas ibland. Att beskatta hade även andra syften. Särskilt i de samiska områdena kunde indrivandet av skatten vara ganska kostsamt, och här hade skatten andra och troligare viktigare betydelser än att ge inkomst. Att ha beskattningsrätt över personer som bodde i ett område betydde att man hade överhöghet över området. Det var ett sätt att knyta land till Sverige.

Den statliga skatten var därför en komplex företeelse som belyser inte bara relationen mellan staten och samerna, utan också relationen mellan de stater som har haft en samisk befolkning. Alltså relationen Sverige–Finland, Danmark–Norge, samt till Ryssland. Vem som hade beskattningsrätten av vilka samer fick betydelse för var gränserna mellan de olika länderna skulle dras. Samernas stora geografiska rörlighet bidrog till att denna fråga blev känsligare än för den bofasta bondebefolkningen. Samerna kunde flytta till ett område med lägre skatt och drogs därmed in i den geopolitiska kampen om Nordkalotten.

Särskilt tydligt var detta under Kalmarkriget 1611 till 1613. I de nordligaste delarna av Fennoskandia kunde alla de tre rikena ha beskattningsrätt i slutet av 1500-talet, och i det som idag är norra Finland hade både Sverige och Ryssland beskattningsrätt. Efter Kalmarkriget hade Danmark–Norge stärkt sin beskattningsrätt i norra Norge och Sverige hade stärkt den i norra Finland.²

Skatt ses ofta bara från statens perspektiv som inkomst och kontroll av människor och land. Men skatt är tudelat. Det är ett kontrakt mellan den som tar upp skatt och den som skattar. Skyldigheten att betala skatt hörde ofta ihop med en rättighet. Ofta var det skydd, men i det tidigmoderna Sverige var jordskatter också kopplade till frågan om ägande och nyttjande av land och vatten för allmogen. Det gav den som betalade skatt rätt att utnyttja en viss bit mark och få avkastningen från den med ett avdrag för skatten. För samerna i lappmarkerna var lappskattelanden kända från 1600-talet, det var mark de betalade skatt för och därmed hade rätten till.

Skattelanden – vad de stått för, deras ursprung, vilken typ av ägande de representerade och hur de utvecklats över tid – har debatterats

sedan slutet av 1800-talet. Frågan är nämligen starkt kopplad till rättigheter till land. Under 1900- och 2000-talen har skattelanden behandlats utförligt i forskningen och slutsatserna varierar. Några har sett det som kronans jord som samerna betalade avrad för, medan modernare forskning har betonat att det var skatt och därmed har kopplingar till en starkare äganderätt med besittningsrätt.³ Lite förenklat kan man säga att avrad var en form av arrende till en jordägare, medan skatt betalades på jord man ägde.⁴

Att skatt och rätten till avkastningen från ett visst område kunde vara sammanvävt med att samerna ibland skattade till mer än ett land, togs upp redan på 1600-talet. Johannes Tornæus skrev 1672 i *Berättelse om Lapmarckerna och Deras Tillstånd* att:

Vtaf berörda Sweriges Lappar äre icke alla som undslippa där medh, at giöra sin skatt och Vtlager till en Öfwerheet; utan en dehel måste wäll uthgiöra den samma till twå, ia till tre Potentater; icke därföre att dhe alla 3 för sina herrar erkänna och deras iurisdiction sig underkasta, utan för den orsaken skull, at dhe sin frijheet hafwa uti sådana herrars Land at Fiskia och Jaga [...] ⁵

Skatten till kronan skapade också kontroll av människor och varor. I ett samhälle där mycket av skatten var i natura gav det en möjlighet för kronan att få in de varor som den behövde. Frågorna som kan ställas är om skatten visar vad allmogen producerade eller vad staten efterfrågade. Och om i sin tur skatteuttaget påverkade det som producerades.

Den samiska skattens fyra perioder

Skatten och samerna har intresserat forskarna under hela 1900-talet. Skatt är ju ett ämne som lämpar sig för historisk forskning. Inte bara för att skatten säger något om den som beskattar och den som beskattas samt det samhälle de levde i, utan också för att skatteuppbörden från 1500-talets mitt kom att efterlämna ett rikligt skriftligt källmaterial. Från samiskt område finns i stort sett obrutna serier av räkenskaper från 1553 till 1620, och efter en lucka på 20 år fortsätter

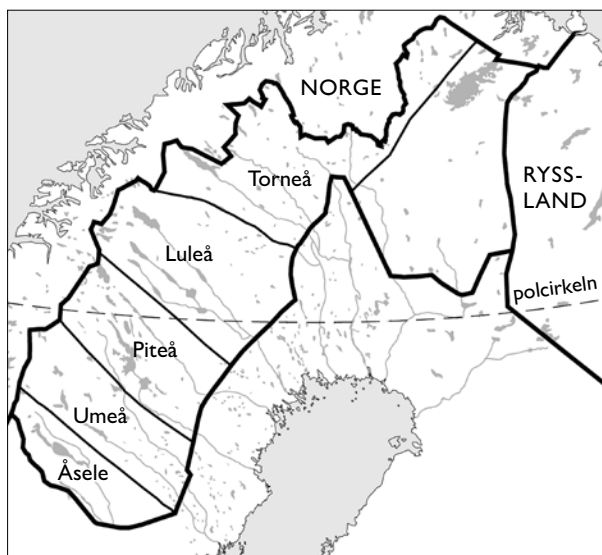
de framåt i tiden. Den äldre forskningen har främst rört frågan om hur själva skatten var konstruerad, hur den förändrades samt vilka skattepersedlar som togs ut. Från 1970-talet har frågan om hur skatten påverkade det samiska samhället växt i betydelse.⁶

Skatten av samerna har förändrats genomgripande flera gånger, från senmedeltiden och under tidigmodern tid. Det gäller allt från hur skatteuppbörden gick till, till vad som beskattades. Den samiska skatten till kronan kan delas in i fyra distinkta perioder.⁷

Period 1: Birkarlsperioden, från medeltid till 1550

Birkarlar levde i kusttrakterna av Kemi, Torneå, Luleå och Piteå socknar och birkarlsystemet fanns därför bara i den fyra nordligaste lappmarkerna (Kemi, Torneå, Luleå och Piteå, se kartan på s. 72). Birkarlar var bönder och tillika köpmän som redan på 1200-talet fått ensamrätt av kronan att beskatta samerna. Den första urkunden där de nämns är från 1328, men ordvalet pekar på att det var äldre erkända privilegier som nu stadfästes. En tradition från 1600-talets säger att de går tillbaka på Magnus Ladulås, som garanterade deras ensamrätt på lapplandsfärder.⁸ Att skatten togs ut av andra än kronans män var inget unikt under senmedeltiden. Det ovanliga med beskattningen av samerna, i de fyra nordliga lappmarkerna, var att skatten togs upp av bönder som också var köpmän.

Birkarlaskatt var konstruerad så att samerna handlade och erlade skatt till birkarlarna, som i sin tur betalade in skinn till den svenska regeringen. Hur mycket samerna erlade i skatt till birkarlarna under medeltiden är inte känt, de tidigaste uppgifterna är från 1553. Uttaget varierade mellan de olika lappmarkerna och skatteobjektet var en vuxen man. I Kemi lappmark skattade man ett mårdsinn eller femton gråskinn. I Torne lappmark betalade man antingen tre mårdsinn eller tre renskinn eller sex lispund torkade gäddor. I Lule lappmark krävdes från boende i fjällområdet två renskinn eller tjugo (ett halvt timmer) gråskinn medan de i den boreala skogen betalade tio gråskinn eller fem hermelinsinn. I Piteå lappmark betalades det från fjällområdet ett mårdsinn eller två renhudar, och från skogen betalade man tio gråskinn eller två lispund gäddor per vuxen man.⁹

Indelningen av Lappmarken i sex distrikt vid mitten av 1700-talet. Bearbetning av Charta öfver Västerbotten och Svenske Lappmarken. Källa: Wikimedia Commons.

Birkarlssystemet sågs i forskningen länge som ett system där den privat skatteuppbörden och det personliga förhållande mellan upp-
bördsmanen och den beskattade ledde till att samerna utnyttjades. Det ansågs att birkarlarna godtyckligt kunde beskatta samerna och det fanns inget sätt för en utomstående att kontrollera vad de gjorde. Senare forskning har istället betonat de reciproka dragen mellan birkarlar och samer och att samspelet mellan parterna gynnade båda.¹⁰ Birkarlarna kom med varor som mjöl, kläde och salt, och fick bland annat skinn i utbyte, vilka var eftertraktade handelsvaror.

Period 2: 1550–1602

Den svenska kronan strävade efter att få större kontroll över landets resurser och som ett led i det tog kronan successivt över beskattningen av samerna från 1550-talet. Statliga fogdar ersatte birkarlarna eller så blev birkarlar fogdar. Den konsolidering av makten och den kontroll över landet som Gustav Vasa eftersträvade innebar att kronan ville ha mer direkt kunskap om vilka som bodde här och vad som producerades, vilket påverkade skatteuttaget. Denna ambition gällde också de samiska områdena, och från denna tid finns det mantalslängder över

skattebetalarna och vad de skattade. Skatten var personell och speglar enskilda personers, eller enskilda hushålls, ekonomi.

För kronan fanns det ytterligare en drivkraft till att få skatteuppbörden i de samiska områdena under kronans direkta kontroll, nämligen den blomstrande europeiska skinnmarknaden, som samerna var en del av.¹¹ Kronan inrättade senast 1553 en särskild skinnkammare på Stockholms slott med två anställda skrivare. Tillsammans med de statliga lappfogdarna förstärkte de kronans andel av skinnhandeln. Skinnkammarens tillkomst sammanföll med en kraftig ökning av skinn som skattepersedel och resulterade i en likaledes kraftig ökning av skinnleveranserna.¹²

Kronans fogdar kom till att börja med att rekryteras från birkarlarna. Dessa kom fortsatt att ha rätt att handla med samerna, men med den begränsningen att det fick ske först efter det att kronans fogde tagit in skatten och köpt in varor för kronans räkning. Skinn betalades nämligen inte bara i skatt utan köptes också in av staten.¹³ Även fisk var en stor skattepersedel.

Då det var den enskildas ekonomi som skulle bedömas fanns det utrymme för att beskattningen blev godtycklig. Det kom från 1570-talet och fram till sekelskiftet 1600 också in flera klagomål på kronas fogdar.¹⁴ Kritiken gällde både beskattningen och fogdarnas handelsmetoder.

Period 3: 1602–1694

I början av 1600-talet gjordes en omläggning av den samiska skatten. Ambitionerna var stora. I ett brev från 1602 lades planerna upp och de innebar att hela befolkningen årligen skulle registreras: män, kvinnor och barn. Skatten skulle utgå efter de fiskesjöar som användes, och från mantalet. Meningen var att det skulle vara en jordskatt, men så blev det inte i praktiken. Man ville också att samerna skulle bli bofasta och »bruke, Träsk, Skogh och marck«.¹⁵ Tankarna i brevet var naturligtvis i mycket orealistiska, men resultatet blev ändå en väsentlig omläggning av skatten. De bakomliggande orsakerna till omläggningen ska sökas i att det var krigsmaktens behov som nu styrde kronans prioriteringar och därmed skatteuttaget. Sverige fick en krigshushållning

och målet för kronan var att få in skattepersedlar som kunde användas bland annat under arméns fälttåg.

Viktiga skattepersedlar från det samiska området blev torrfisk och renar, men omfattade fler produkter. Samerna skulle också betala skatt på vildrenar och skinn. Skatten betalades i form av tionde, och för att veta hur många renar samerna hade skulle de räknas årligen. Det gjordes grundligt för två år, 1605 och 1609, men var en i stort sett omöjlig uppgift och övergavs. Skatten kom att lindras något under de kommande åren.

Historikern Lennart Lundmark menar att kronan, genom att beskatta försörjningsbasen, fisk och ren, satte samerna under hård press.¹⁶ När det sammanföll med en minskad tillgång på och försäljning av skinn och svåra väderleksförhållanden mellan 1614 och 1618, ledde det till en omläggning av samernas ekonomi och uppkomsten av stor-skalig renskötsel, renpastoralism.

Även om det kan riktas kritik mot Lundmarks tanke, att renpastoralismen främst berodde på ett ökat skattetryck, tas frågan upp här för att visa att skatten också i historieskrivningen om samerna har setts som en faktor som påverkade människors handlingar. Skattens struktur och omfattning fick enligt Lundmark avgörande konsekvenser för det samiska samhället.

Från 1621 fram till 1641 var skatten i lappmarkerna utarrenderad till privatpersoner.¹⁷ Arrendet som betalades till kronan 1623 för skatterätten var för Pite lappmark 207 daler, för Umeå lappmark 145 daler och för Torne lappmark 195 daler och 16 öre. Det finns inga bevarade skattelängder från denna period.

Period 4: Tiden från 1695

En radikal skatteomläggning gjordes 1695. I sin grundstruktur kom den att bestå ända fram till 1928 års renbeteslag. Vi måste dock kliva åtskilliga decennier tillbaka i tiden för att förstå vilka problem som fanns med det skattesystemet som infördes 1602 och vad man ville uppnå med att radikalt ända skatten på 1690-talet.

Beskattning av hjorden istället för jorden

Det skattesystem som infördes 1602 hade redan tidigt justerats då delar av det inte fungerade i praktiken. Justeringarna fortsatte, och under 1600-talets andra hälft hade ett komplicerat skattesystem vuxit fram. Den statliga skatten bestod då av fyra delar: den årliga räntan, tionde, haxepalkan och lagmansräntan.¹⁸ Till detta kom kyrkans tionde som inte berörs här.

Till problemet med att själva skatten var svåröverskådlig kom att kronan inte visste hur många som skulle skattläggas och att skatt kunde undanhållas av fogdar utan att kronan upptäckte det. Ytterligare ett problem var att den samiska ekonomin hade förändrats radikalt sedan 1602 års skatteomläggningen. Många samer var nu renpastoralister med stora renhjordar på flera hundra djur, ibland över tusen.¹⁹ Skatten motsvarade därför inte samernas inkomster och förmögenheter. En person med hundratals renar kunde skatta lika mycket som en som hade få. Det hade också utvecklats en skillnad i hur skatten erlades mellan olika grupper. Samer i fjällområdet, med stora renhjordar, slutade betala skatten med torkad fisk och erlade istället kontanter eller renskinnsstövlar, medan många i skogsområdet, som levde på fisket, fortsatte att betala skatten i natura.

Det var inte bara de interna samiska förhållanden som hade förändrats. Ambitionen med lappmarkerna hade också radikalt förändrats från kronans sida, som nu ville skjuta fram sina positioner. Medan intresset ökade hos kronan för området insåg man samtidigt att kunskapen man besatt var liten och man påbörjade ambitiösa projekt för att få in mer kunskap. Kronan ville bland annat stimulera till jordbruk och nybyggen med 1673 års lappmarksplakat.

Hos kronan fanns det en lista på de personer som skulle beskattas, men ett problem var att man inte visste något om vem som använde och brukade ett visst landområde eller fiskevatten. I det samiska samhället var det tydligt och klart vem som fiskade och jagade var, men för kronan, som normalt förlitade sig på jordeböcker, och saknade en sådan för Lappmarken, var problemen uppenbara.

Ett inledande försök med att upprätta en jordebok var landshövding Johan Grans beställning av en uppmätning av Umeå lapp-

ta platser för nybyggen. Trots sina brister för samtiden utgör kartan med sin beskrivning en unik och värdefull historisk källa och är den enda karta där de samiska skatteländen finns markerade. Grans ambition att skapa en jordebok uppfylldes aldrig.

Från 1680-talet pågick diskussioner om en ny skatt för samerna. De ska dels ses mot bakgrund av kronans problem med hur den samiska skatten skulle tas ut samt dess nivåer, dels mot bakgrund av att det i övriga Sverige vid denna tid pågick en intensiv diskussion om skatt och jordäggande. Böndernas skattesystem var i stöpsleven. Reduktionen, som främst berörde adeln, och sjösättningen av det yngre indelningsverket, var två påtagliga förändringar som fick långtgående konsekvenser.

Frågan om de stora förmögenhets- och inkomstskillnaderna mellan skattebetalande samer var ett problem för kronan när ett nytt skattesystem skulle utformas. Det var uppenbart att de stora innehaven av ren hade gjort många samer i fjällen rika och det fanns inte längre någon relation mellan inkomst och förmögenhet samt den skatt de betalade. Landshövdingen i Västerbottens län, Gotthard Strijk, uttryckte det som att

... dhe som kunna haf:a 2, 4 och 8 hundra de el:r öf:f:r 1000 reenar allena skattlagda till ½ Manthal och att gifwa dher af 1 Rdl:r åhrl:n och många icke mehr än till ½ Rdl:r./... /men somblige Lappars förmögenheet kan allena wara till 10 och in till 100 Reenar, hwilke lijkwähl stå för lijka högdt, som dhe förre Skattlagde, dess utan ähre dhe som intet hafwa Reenar, uthan föda sig med Fiskerij, och lijkwähl stå Skattlagde för ½ Rdl:r lijka som dhe förmögne Lappar ...²¹

Landshövdingens förslag för framtida skatt, som han lade fram 1689, var att det var antalet renar man ägde, det som kallades *renmakt*, som skulle var grunden för skatten. Istället för att beskatta jorden skulle man beskatta hjorden. Det var ett radikalt förslag som skulle höja skatten påtagligt för många av de renägande samerna. Strijk menade att det fanns utrymme att höja skatten för dem. Ytterligare ett argument

för en höjning var att det, enligt honom, kostade mer för kronan att administrera Lappmarken än det man tog in i skatter.

Strijks förslag föll inte i god jord. Kritiken var hård och kom inte bara från samerna utan framför allt från kronans egna män. En åsikt var att om man höjde skatten för mycket fanns det risk att samerna lämnade landet och istället skattade till den danske kungen eller den ryske tsaren.²² Den verkliga risken som fanns med förslaget var, enligt kritikerna, att lappmarkerna skulle avfolkas. Detta var inte bara en hypotetisk risk. I någorlunda färskt minne hade man till exempel 1667 års skatteuppbörd då ingen av de skattskyldiga i Kaitums sameby i Lule lappmark dök upp och det lakoniskt konstaterades i mantalslängden att »ingen [var] tillstedes uthan alle förrymde«.²³

Andra verksamheter som var viktiga för kronan, som bergsbruket, skulle inte fungera utan att samerna medverkade. Det samma gäller den jordbrukskolonisation man såg framför sig, där nybyggare var beroende av utbyte med samerna. Argumentet att samerna betalade för lite skatt i förhållande till kostnaden för Lappmarken avvisades med argument om lappmarkshandels stora betydelse för städerna längs Bottniska viken. Borgarna där skulle inte ha något annat att ägna sig åt än fiske om handeln med lappmarkerna upphörde. Handeln med samerna betydde mer för städerna än städerna betydde för samerna.²⁴

Landshövding Gustaf Douglas, som hade efterträtt Gotthard Strijk i Västerbotten 1692, och lagman Jacob Buhre gjorde en resa genom lappmarkerna vintern 1694/95 och inhämtade information samt diskuterade förslaget på en ny skatt med samerna. Under resan upprättades också en jordebok. Den kritik de tidigare framfört mot Strijks förslag stärktes av intrycken från resan och i deras rapport. Förutom det som framförts ovan avvisade de förslaget om att bygga skatten på renmakten som ogenomförbart. Det främsta argumentet var att antalet renar i en hjord kunde variera kraftigt över tid, inte minst på grund av att renen ganska lätt drabbades av sjukdomar. De skriver att

... mången som var rik, är nu helt fattig / ... / grunden till
skattläggningen är heel owiss i anseende till den hastige sjukdom
rehnarne som oftast om sommartiden äro underkastade.²⁵

Douglas och Buhre hade redan 1692, när skatten av samerna diskuterades, konstaterat att »ingen stadig ränta synes kunna läggas på det som i sig sielf är ostadigt». ²⁶ En slutsats som de 1695 inte behövde revidera.

Skatten blir kollektiv

Strijks skatteförslag från 1689 avvisades och 1692 års skatt övergavs alltså för ett helt nytt skattesystem som innebar en radikal omläggning av skatten. För första gången skapades dessutom en jordebok över Lappmarken.

Den gamla statliga skatten som var uppdelad på flera olika delar ersattes 1695 med en enda skatt, som var baserad på jorden, alltså de enskilda resursområden som samerna hade för fiske, jakt och renbete. Målet var att knyta skatten till jorden och inte till personen. Skatteuppbörden kom därmed att likna de grundskatter eller jordskatter som de svenska skattebönderna betalade. En lista upprättades över skattebetalare, hur mycket de skulle betala i skatt för det aktuella landet samt landets namn. Tanken var att skatten skulle vara fast för all evighet.

Det var dock inte möjligt att knyta alla skattskyldiga samer till ett visst bestämt område. Särskilt gällde detta personer i de samebyar i fjällen där den storskaliga renpastoralismen var utbredd. Det diskuterades också om man inte skulle låta en lantmätare göra avmätningar och fastställa rågångar. Det skulle vara möjligt i skogstrakterna där skattelandens gränser och omfattningar var tydliga, men avvisades för fjälltrakterna där det dels skulle ta för lång tid, dels kosta mer än det gav i intäkter.²⁷

Det har i efterhand argumenterats för att resultatet av 1695 års skattereform inte var en fullständig jordebok. Det visade sig inte vara möjligt att knyta alla skattskyldiga till ett skatteland, dessutom saknade jordeboken uppgifter som normalt ingår i en jordebok, till exempel

Jordebok, eller uppbördsbok över Norra lappmarken, från 1695. Detalj från sidhuvud.
Källa: Kungliga biblioteket, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X
[1995] 281a:1. Foto: Jesper Larsson.

jordnatur (skatte, frälse eller krono). För att vara en formell jordebok skulle dessutom de enskilda landen ha besökts på plats och inspekterats. Trots dessa brister accepterade Kammarkollegiet den som en jordebok och den kallas i de inledande texterna både för jordebok och uppbördslängd.²⁸

En annan stor och genomgripande förändring av 1695 års skattereform var att skatten skulle betalas kollektivt. Det var inte längre den enskilt skattskyldiga som skulle betala till fogden utan samebyn där personen var skriven. Skatten var därmed kollektiv och det var länsmannen i varje by som var ansvarig för skatteuppbörden. I jordeboken fanns noga angivet den totala skatten för byn. Den skattesats som antecknades vid varje person i jordeboken fungerade därför mer som en fingervisning om vad som skulle betalas. Jämkningar inom byn kunde göras. Kronan var bara intresserad av att rätt totalsumma betalades och inte vad var och ens bidrag var.

Den tredje stora förändringen i 1695 års skattereform var att skatten skulle betalas kontant. Kronan ville inte längre samla in fisk, skor och handskar.²⁹ Douglas och Buhre skrev att det bästa är att kronan »skattlägger till en wiss summa i reeda Penningar för all Ordinarie Räntor».³⁰

1695 års skattereform fick stora konsekvenser och var ett avgörande brott mot tidigare skatteuppbörd. Genomförandet och de utredningar

Skatteuppbörd hos samerna. Oljemålning av okänd konstnär, troligen utförd vid 1600-talets slut eller 1700-talets början. Nordiska museet, inv.nr. 205.882.

Foto: Thomas Adolfsson/Nordiska museet, Creative Commons.

som gjordes inför omläggningen berättar mycket om både staten och samerna. Något av vad de berättar samt en del av konsekvenserna ska här kort skisseras.

1695 års skattereform föregicks av ett intensivt utredningsarbete med remisser och resor genom lappmarkerna för att inhämta information. Björn Asker framhåller i sin artikel om Karl XI som inrikespolitiker i denna volym att statsapparaten under denna tid präglades av en ökad byråkratisering, och en del av detta utgjordes av ett systematiskt berednings- och remissarbete. Skattereformen var ett uttryck för denna ambition och mängden brev och promemorior i ärendet, samt antalet personer som var inblandade, visar hur det gick till.³¹

Samerna står visserligen inte bakom några av skrivelserna, men information hade inhämtats från dem.

Att man tog viss hänsyn till samernas behov och att man lyssnade till dem ska inte överbetonas, men är samtidigt typiskt för förändringen i statsförvaltning under Karl IX:s tid, där frågor utreddes noggrant och där allmogens erfarenhet och kunskap efterfrågades. Det är dock viktigt att komma ihåg att kronan hade ett starkt egenintresse av att utveckla lappmarkerna. De ville säkerställa gruvdriften, de ville ha en kolonisation med nybyggare och de ville att marken skulle vara befolkad med människor som skattade till den svenska kronan för att hävda det som svenskt territorium. För allt detta behövde man samerna. Douglas och Buhre framhöll att ett nytt skattesystem måste införas »uthan [att] lapparnes undergång skulle kunna skiee«.³²

Att skatten blev kollektiv istället för individuell måste ses som ett »erkännande« av kronan att den egentligen inte förstod sig på hur den samiska ekonomin fungerade och hur den skulle beskattas. Det fick konsekvenser för skattesystemet. Det var inte möjligt för kronan att förstå hur samerna utnyttjade land och vatten och ännu svårare att sätta sig in i detaljerna i markutnyttjande. Den radikala förändring av samisk ekonomi, där renskötseln hade blivit allt viktigare under 1600-talet, bidrog till detta. Det tidigare skattesystemet hade varit komplicerat och var kostsamt att administrera. De många klagomålen på att kronan fick in mindre i skatt än det kostade var ett uttryck för det. Att göra om det till en skatt, som samlades in av samerna själva och överlämnades i kontanter en gång om året, sänkte kronans kostnad för att administrera uppbörden. Man slapp också hanteringen av alla skattepersedlar.

För samernas del fick det nya systemet stora konsekvenser. Att skatten blev kollektiv betydde att man kunde jämka inom byn för att betala den. Man kunde ta hänsyn till ekonomiska förändringar för byns olika medlemmar. Det innebar också att om byns medlemmar ökade i antal och hushållen blev fler, kom skattebördan att minska eftersom den redan var fastställd på bynivå. Det kunde alltså ligga i byns intresse av att öka antalet medlemmar.

Under 1700-talet ser vi hur personer med stor renmakt fick tillgång

till betesmarker i fjällen.³³ Det kan finnas flera skäl till att man upplät betesmark till dem med många renar, men det står klart att det samtidigt gynnade byns förmåga att betala skatten. Att skatten var fast gjorde att produktionsökningar i ekonomin tillföll producenten. På motsvarande sätt blev det dyrare för byns medlemmar om befolkningen minskade och hushållen blev färre. Men åtminstone i Lule lappmark kom befolkningen i samebyarna att stiga fram till 1780-talet.³⁴

Det är också mycket troligt att samebyarna på lång sikt stärkte sin juridiska status genom att de med 1695 års skattereform blev skattesubjekt och att byborna gemensamt skulle betala in skatten till kronan.

De samiska byarna, vars ursprung vi vet ganska lite om, är kända sedan mitten av 1500-talet, då de finns omnämnda i kronans räkenskaper. I Lule lappmark fanns det från 1650-talet tre samebyar i fjällen: Tuorpon, Sirkas och Kaitum. Och två samebyar i den boreala skogen: Jokkmokk och Sjøkkjokk. Medlemmarna i respektive by nyttjade land och vatten inom respektive bys territorium. När renpastoralismen växte och blev huvudnäring för många samer kunde man inte längre finna bete för renarna inom de marker man själv kontrollerade, eller ens inom den egna samebyn. Renarna fördes nu till sommarbete i fjällen och till vinterbete i den boreala skogen och det blev nödvändigt med långväga årliga förflyttningar.

Utvecklingen mot renpastoralism började i fjällen där brukarna betalade lega för vinterbetet till skattelandsinnehavarna i skogsbyarna. När fler och fler brukare, även i den boreala skogen, övergick till renpastoralism började många av dem nyttja sommarbeten i fjällen. Det utvecklades ömsesidiga förbindelser mellan medlemmar i de olika byarna och det krävdes samarbete mellan dem. Legan för bete kom att få mindre betydelse och man nyttjade istället varandras betesmarker utan ersättning. I och med att renpastoralismen inte rymdes inom den gamla bystrukturen och nya samarbetsformer uppstod, skulle det ha kunnat leda till att byarna upplöstes och nya samarbetsformer bildades.³⁵ Detta är dock inte vad som hände, utan den gamla bystrukturen kom att leva kvar, men med en ny geografisk form.³⁶ En anledning till detta kan vara att skatteuttagen fortsatt skedde på bynivå och att brukarna alltså kom att tillhöra den by där de betalade skatt.

Frågan om att ha tillgång till betesmark både i fjällen och i den boreala skogen löstes genom att byarna i och med 1886 års renbeteslag kom att sträcka sig från fjällen och ner till den boreala skogen. Byterritorierna fick istället för sin runda form en långsmal utsträckning som innefattade alla de habitat som renarna behövde för sitt bete.

1695 års skattereform var ovanligt robust och kom att gälla fram till 1928, när en ny och omarbetad renbeteslag ersatte den från 1886. Reformen har likheter med andra reformer som skedde under Karl XI:s tid, såsom indelningsverket, som också bestod i över 200 år och avskaffade först runt sekelskiftet 1900. Det finns också likheter med hur grundskatterna för bönderna fixerades på skatte- och kronojord.³⁷ Då samernas grundskatter var fasta och skatten inte gick upp när produktionen ökade, kunde de behålla mer av sin produktionsökning, och fram till 1780 kom framför allt de renskötande hushållen att se ett ökat välstånd.

NOTER

¹ Forskningen har finansierats av Vetenskapsrådet (2018–2017) och Europeiska forskningsrådet (ERC-2023-COG, 101124895-Trans-Rein), vilket tacksamt meddelas.

² Hansen & Olsen 2014, s. 260–261.

³ Holmbäck 1922; Korpijaakko-Labba 1994; Päiviö 2011.

⁴ Gadd 2000, s. 42.

⁵ Tornaes 1900, s. 24.

⁶ Lundmark 1982.

⁷ Fellman 1915, s. XXIX–XXIV.

⁸ Fellman 1915, s. XXXV; Luukko 1980 [1957], sp. 594–597; Steckzén 1964.

⁹ Luukko 1980 [1957], sp. 598–600.

¹⁰ Bergman & Edlund 2016.

¹¹ Larsson & Päiviö Sjaunja 2021, s. 332.

¹² Steckzén 1964, s. 322.

¹³ Arell 1977, s. 56–57.

¹⁴ Fellman 1915, 35 ff.

¹⁵ Fellman 1915, s. 90–91.

¹⁶ Lundmark 1982, s. 87–95 och 120–124.

¹⁷ Fellman 1915, s. LXXIX; Hallenberg 2008, s. 91.

¹⁸ Fellman 1915, s. LXXIX f.

¹⁹ Larsson & Päiviö Sjaunja 2022, s. 164 f.

²⁰ Riksarkivet, Västerbotten; Norstedt 2011.

²¹ Fellman 1915, s. 215–216, citat ur en promemoria från 1691 av C. Trana som återoppar Strijks memorial från 1689.

²² KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

²³ RA, Mantalslängd 1667. Se

också Larsson & Päiviö Sjaunja 2020, s. 100.

24 Arell 1977, s. 61.

25 KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

26 Fellman 1915, s. 234.

27 KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

28 Lundmark 2006, s. 69 f.

29 Samerna var fortsatt befriade från militära utskrivningar.

30 KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

31 Se Fellman 1915, s. 215–299, där många av skrivelserna och utredningarna finns tryckta.

32 KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

33 Larsson & Päiviö Sjaunja 2022, s. 182 f.

34 Hultblad 1968, s. 121.

35 Larsson & Päiviö Sjaunja 2022, s. 222–227.

36 Vorren 1980.

37 Gadd 2000, s. 49 f.; Olsson 2005, s. 12, 173.

REFERENSER

- Arell, Nils 1977. *Rennomadismen i Torne lappmark. Markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*, Skytteanska samfundet, doktorsavhandling, Umeå: Umeå universitet.
- Bergman, Ingela & Lars-Erik Edlund 2016. »Birkarlar and Sámi – inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies«, *Acta Borealia* 33, s. 52–80.
- Fellman, Isak 1915. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne*, 4, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet.
- Gadd, Carl-Johan 2000. *Det svenska jordbrukets historia, band 3. Den agrara revolutionen: 1700–1870*, Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.
- Hallenberg, Mats 2008. *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*, Lund: Nordic Academic Press.
- Hansen, Lars Ivar & Bjørnar Olsen 2014. *Hunters in transition. An outline of early Sámi history*, Leiden: Brill.
- Holmbäck, Åke 1922. *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- Hultblad, Filip 1968. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Korpiaakko-Labba, Kaisa 1994. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige – Finland. En rätthistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*, Helsingfors: Juristförbundets förlag.

- Kungliga biblioteket (KB). *Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1*. Manuskript.
- Larsson, Jesper & Eva-Lotta Päiviö Sjaunja 2020. »Early Modern Reindeer Husbandry, Sami Economy, and Grazing Rights«, *International Journal of the Commons* 14(1), s. 91–107.
- Larsson, Jesper & Eva-Lotta Päiviö Sjaunja 2021. »Hunting by Early Modern Lule Sami Households«, *Arctic* 74(3), s. 323–338.
- Larsson, Jesper & Eva-Lotta Päiviö Sjaunja 2022. *Self-governance and Sami communities. Transitions in early modern natural resource management*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lundmark, Lennart 1982. *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*, doktorsavhandling, Umeå: Umeå universitet.
- Lundmark, Lennart 2006. *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*, Stockholm: Institutet för Rättshistorisk Forskning.
- Luukko, Armas 1980 [1957]. »Birkarl«, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 2 uppl., red. John Granlund & Ingvar Andersson, Köpenhamn: Rosenkilde og Bagger.
- Luukko, Armas 1980 [1957]. »Birkarlaskatt«, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 2. uppl., red. John Granlund & Ingvar Andersson, Köpenhamn: Rosenkilde og Bagger.
- Norstedt, Gudrun 2011. *Lappska skattelanden på Geddas karta. Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*, Umeå: Thalassa förlag.
- Päiviö, Nils-Johan 2011. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt. En rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Olsson, Mats 2005. *Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900*, Hedemora: Gidlunds förlag.
- Riksarkivet (RA). Kammararkivet, Mantalslängd 1667.
- Riksarkivet (RA). *Västerbottens län. Karta över Lycksele (Umeå) lappmark från 1671 samt en tillhörande 40 sidig berättelse*. Manuskript.
- Steckzén, Birger 1964. *Birkarlar och lappar. En studie i birkarleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Tornæus, Johannes 1900. *Berättelse om lapmarckerna och deras tillstånd*, Uppsala: Wretmans Boktryckeri.
- Vorren, Ørnulf 1980. »Samisk bosättning på Nordkalotten, arealdisponering og resursutnyttning i historisk-økologisk belysning«, i Evert Baudou & Karl-Hampus Dahlstedt red., *Nord-skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 235–261.